

М. М. Данилюк

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри музично-інструментальної підготовки вчителя
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди

ПЕДАГОГІЧНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ДУХОВНИХ ІНСТИТУЦІЙ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ МУЗИЧНОЇ ОСВІТИ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ СЛОБОЖАНЩИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

У статті репрезентовано результати аналізу історико-педагогічної літератури, архівних джерел, звітів інспекторів навчальних закладів щодо визначення ролі духовних інституцій у питаннях розвитку музичної освіти на Слобожанщині у 60-80-ті рр. ХІХ ст.

Встановлено, що у цей час варіативність різних соціальних інституцій та освітніх підходів до розвитку музичної освіти у закладах початкової ланки була доволі великою. Викладання музики у світських та церковних початкових школах здійснювалося за різними програмами, що розроблялися й затверджувалися для перших – Міністерством народної освіти, для других – Святим Синодом і залежало від багатьох чинників. У світських початкових навчальних закладах, на відміну від церковних, спів належав до переліку необов'язкових предметів шкільного циклу.

Доведено, що досліджуваний період може розглядатися як час, коли просвітницька діяльність церкви здійснювала колосальний вплив на питання розвитку музичної освіти у початковій школі, що відбивалося на змісті, формах і методах музичної освіти не лише у церковнопарафіяльних, а й у світських школах. У меті, змісті, формах і методах музичної освіти в різних типах шкіл, як церковних, так і світських, переважала морально-релігійна спрямованість; викладання співу велося за прикладом початкових закладів освіти духовного відомства й було тісно взаємопов'язано із засвоєнням учнями дисциплін духовно-релігійного змісту. У зв'язку з відсутністю навчальних програм зі співу, вчителі-практики користувалися в основному церковними співацькими книгами. Найбільш розповсюдженою формою музичної освіти у початкових школах протягом усього досліджуваного періоду залишалися церковні хори, виступи яких були важливою культурно-просвітницькою подією для дітей та дорослого населення. Церковний спів визнавався тією ланкою, яка пов'язувала школу, церкву та громаду.

Ключові слова: розвиток музичної освіти, духовні інституції, міністерство народної освіти, заклади початкової освіти, музично-релігійне виховання, дитячі хори, Слобожанщина.

Постановка проблеми. Питання підвищення рівня духовності нації стають сьогодні чи не найважливішими у суспільстві, зважаючи на потребу у консолідації населення України на ґрунті культурно-освітнього відродження, здатності до злагоди та порозуміння, збереженні єдності та національної ідентичності. Сучасний період розвитку української держави вимагає докорінної перебудови системи освіти, переорієнтування її на вирішення актуальних для суспільства питань, зокрема шляхом широкого застосування в освітньому процесі закладів освіти різних ланок духотворчого потенціалу мистецтва.

У «Національній програмі патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства» проголошується необхідність розвитку музичної освіти дітей та молоді як важливого шляху подолання культурного занепаду суспільства, зумовленого низкою об'єктивних і суб'єктивних причин (зниження життєвого рівня й культурних запитів населення, політична та економічна нестабільність, культурно-ідеологічна та моральна нестійкість суспільства,

повсюдність інформації, що не відповідає етичним нормам тощо). Зазначене зумовлює актуалізацію наукових розвідок щодо питань розвитку музичної освіти в контексті пошуку нових шляхів відновлення духовного потенціалу молодого покоління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз педагогічної та історико-педагогічної літератури (І. Бех, В. Бутенко, О. Олексюк, Г. Падалка, О. Сухомлинська, О. Щолокова та інші) свідчить, що представники наукової думки України виявляють значний інтерес до проблеми розвитку музичної освіти у контексті формування культури особистості в освітньому процесі навчальних закладів, у тому числі й в історичному аспекті.

Вітчизняними вченими (Н. Дем'яненко, В. Іванов, П. Маценко, С. Мельничук, О. Михайличенко, В. Пащенко, Т. Танько, В. Черкасов, К. Шамаєва та інші) виконані ґрунтовні історико-педагогічні праці, в яких простежується шлях становлення музичної освіти на Україні. Дослідниками (Т. Грищенко, О. Цвігун та інші) здійснено наукові дослідження щодо окремих аспектів розвитку вітчизняної музичної освіти в різні історичні часи. Питань музично-естетичної освіти дітей та молоді торка-

ються у своїх працях Л. Іванова, Н. Миропольська, О. Панасенко, Т. Тюльпа та інші вчені.

Історичні розвідки, в яких висвітлено регіональні історико-культурні умови, що склалися на Слобідській Україні, здійснили вчені Л. Корній, Л. Архипович, В. Богданов, К. Вебер, І. Лисенко, Н. Московченко, А. Ольховський, В. Шульгіна та інші. Питання дослідження слобожанського досвіду музично-естетичної освіти у своїх наукових працях порушували Т.Лутаєва, І. Мартиненко, В. Попова, Н. Рудічева та інші.

Музично-педагогічні аспекти просвітницької діяльності церкви, питання впливу духовної музики на розвиток особистості, визначення ролі духовних піснеспівів у житті народу досліджувалися вченими та педагогами-методистами середини ХІХ ст. – початку ХХ ст. (П. Андреев, Є. Болховитинов, І. Вознесенський, О. Карасьов, П. Козицький, В. Металлов, С. Миропольський, В. Орлов, О. Преображенський, Д. Розумовський, С. Смоленський, В. Сосновський та інші) у контексті історичних та теоретико-методичних проблем православної духовної музики, літургійного музикознавства.

Роль церковного інституту у збереженні та розвитку музичної культури, духовності молодого покоління, становленні вітчизняної музичної освіти вивчали сучасні вчені Д. Болгарський, З. Валіхновська, Л. Обух, М. Маріо, Н. Регеша, О. Цуранова та інші.

Аналіз наукового доробку вчених дає підстави для висновку, що проблема дослідження ролі церкви як важливого соціального інституту у питаннях розвитку музичної освіти у навчальних закладах початкової ланки Слобожанщини у 60-80-ті рр. ХІХ ст. не була предметом спеціального цілісного дослідження.

Разом з цим, слід відзначити, що звернення до вітчизняної історико-педагогічної спадщини, що акумулює досвід взаємодії духовних інституцій та освітніх закладів у питаннях розвитку музичної освіти дітей та молоді, є важливим шляхом вдосконалення естетичного виховання молодого покоління й, у цілому, духовно-культурного відродження нації. Зважаючи на це, особливої актуальності набуває вивчення, узагальнення та творче переосмислення досвіду музичної освіти, зокрема у навчальних закладах початкової ланки, та визначення ролі різних державних та недержавних інституцій у її розвитку у зазначений період, з метою узагальнення та використання педагогічних здобутків минулого для вдосконалення й оновлення сучасної системи музично-естетичного виховання молодого покоління.

Мета статті. Метою статті є висвітлення досвіду педагогічно-просвітницької діяльності духовних інституцій як чиннику розвитку музичної освіти у навчальних закладах початкової ланки Слобожанщини у 60-80-ті рр. ХІХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Характеризуючи позицію духівництва щодо розвитку музичної освіти учнів у початкових школах Слобожанщини, будемо враховувати, що у досліджуваний історичний час початкова ланка освіти складала розгалужену систему, яка розподілялася на два великих змістових напрями: церковну та світську освіту. У різних типах початкових шкіл, які мали різні завдання, мету, джерела фінансування, керувалися різними установами, викладання музики мало варіативну спрямованість (у церковних училищах – морально-релігійне виховання учнів засобами музичного мистецтва; у світських школах – посилення музичними засобами педагогічного впливу на бідніші верстви населення, пробудження у народі прагнення до освіти, сприяння всебічному розвитку особистості).

Крім того, викладання музики у світських та церковних початкових школах характеризувалося вираженою специфікою змісту, оскільки здійснювалося за різними програмами, що розроблялися й затверджувалися для перших Міністерством народної освіти («Програма викладання навчальних предметів у сільських двокласних училищах відомства Міністерства народної освіти», 1869 р.), для других – Святим Синодом («Програми навчальних предметів для церковнопарафіяльних шкіл», 1886 р.) й реалізувалося за допомогою різних, іноді полярних форм та методів (від уроків церковного співу, залучення учнів до участі у церковних хорах, богослужіннях до зразкових уроків співу та музикування із демонструванням нових методик навчання, позакласних музичних заходів з виконанням світського репертуару тощо).

Із зазначеного вище бачимо, що варіативність різних соціальних інституцій та різних освітніх підходів у справі розвитку музичної освіти у закладах початкової ланки була доволі великою. Проте, саме у 60-80-х рр. ХІХ ст. у змісті, формах і методах музичної освіти пріоритетною була морально-релігійна спрямованість музичного навчання, що домінувала над світською музичною освітою. Це було пов'язано, насамперед, з тим, що основні ідеї останньої ще не були сформовані в єдину, доведену до рівня реалізації концепцію. Проблема музичної освіти ще не вирішувалась на державному рівні й спів належав до переліку необов'язкових предметів шкільного циклу у світських початкових навчальних закладах, викладання його залежало від наявності підготовлених відповідним чином вчителів, яких, до речі, не вистачало. Отже, місію музичного просвітництва у початкових школах Слобожанщини у цей час брало на себе в основному духівництво. Як стверджує Н. Андрійчук [1, с. 115], це була майже єдина категорія педагогічного персоналу, яка мала у середині – наприкінці ХІХ ст. певну середню систематичну освіту, до змісту якої обов'язково

входив музично-релігійний компонент. Відповідно велике місце в освітньому процесі початкових шкіл, особливо духовного відомства, відводилося хоровому церковному співу, виховний потенціал якого у напрямі піднесення духовності особистості високо оцінювався тогочасними педагогами.

Відзначимо, що у середині XIX ст. більшість закладів початкової освіти на території України знаходились у віданні православної церкви й кількість їх кожного року неухильно зростала. Так, за статистичними даними В. Лаврова, у 60-х рр. церковних шкіл, відкритих православним духовництвом, існувало більше ніж 22 тис. [9, с. 2]. А наприкінці XIX ст. кількість церковнопарафіяльних шкіл в Україні збільшилась до 31 тисячі [21, с. 100].

Наголосимо, що мережа шкіл духовного відомства зросла не лише кількісно, у тогочасних джерелах відзначався значний вплив діяльності таких шкіл на функціонування світської шкільної системи [12, с. 57]. Цьому сприяла загальна релігійно-виховна спрямованість освіти для народу, що відбивалося у меті та змісті освітнього процесу в усіх закладах початкової ланки, як церковних, так і світських, як для учнів із заможних прошарків населення, так і для дітей з народу. Тому, хоча за «Положенням про початкові народні училища» 1864 р. церковний спів розглядався як необов'язковий предмет, що вводився «<...> там, де викладання його можливе» [18, с. 100], в історико-педагогічних й архівних джерелах знаходимо масу прикладів його активного упровадження в освітній процес шкіл Слобожанщини [5; 14; 15].

Вивчення широкого кола історико-педагогічної літератури та архівних матеріалів свідчить, що в початкових школах Слобожанщини у 60-80-тих рр. XIX ст. музична освіта була майже тотожною церковному співу. Про повсюдність викладання співу як засобу морально-релігійного виховання учнів початкових шкіл Слобожанщини свідчить те, що цей предмет запроваджувався навіть у школах для найбезправніших та не заможніших верств населення. Так, у відкритому в 1866 р. трикласному парафіяльному Краснокутському Архангело-Михайлівському училищі, діяльність якого мала на меті «представити дітям, <...> бідних місцевих мешканців, можливість здобути релігійно-моральну освіту та набути необхідних для практичного життя відомостей» [14, с. 31], серед додаткових навчальних предметів був церковний спів, який опанувало 76 хлопчиків.

Зазначимо також, що наприкінці 60-х рр. діяльність духовних інституцій як провідного суб'єкта розвитку музичної освіти у початкових школах регіону реалізовувалася в умовах серйозної конкуренції з Міністерськими зразковими училищами, що з 1869 р. почали відкриватися у найбільш великих селищах земських губерній Слобожанщини й були

показовими з точки зору методики викладання предметів початкової освіти [26, с. 24]. За даними 1880 р., у Харківській губернії діяло 5 зразкових сільських училищ [24, с. 252]. Існували такі школи й у містах регіону, наприклад зразкове училище МНО при учительській семінарії було створене у м. Вовчанську [13, арк. 65].

Хоча у «Положенні про двокласні та однокласні училища» (1869 р.) та «Інструкції для двокласних сільських училищ» (1875 р.), за якими працювали ці освітні заклади, церковний спів входив до кола необов'язкових навчальних предметів [23, с. 1697], у зразкових училищах викладання співу велося систематично та охоплювало усіх учнів: щоденно після закінчення уроків, діти (по можливості всі) займалися пів години співом. При таких закладах створювались також учнівські хори, які виступали у святкові дні під керівництвом вчителя в церкві [23, с. 1708].

Таким чином, зразкові училища були проектом держави, покликаним поступово «відбирати» у церкви звання провідного «законодавця мод» у галузі початкової освіти, зокрема, у питаннях розвитку музичної освіти учнів у початкових навчальних закладах. І, хоча викладання співу велося у цих школах та у церковнопарафіяльних училищах у єдиному ключі, часто інтереси цих закладів стикалися, особливо у часи активного запровадження міністерських шкіл, коли у багатьох селах уже діяли церковнопарафіяльні школи. Впливовість церкви у питаннях народної освіти демонструє той факт, що однокласні народні училища в місцевостях, де були школи духовного відомства, відкривалися лише з дозволу єпархіальної адміністрації [12, с. 57]. З іншого боку, представники МНО намагалися реорганізувати церковнопарафіяльні школи, більша частина з яких, на їхню думку, не відповідала прогресивним освітнім вимогам, у народні училища Міністерства народної освіти, що викликало опір духовної влади та священнослужителів. У багатьох селах функціонування парафіяльних шкіл поряд з міністерськими відстоювали також селяни [17, с. 195].

Переважною формою музичного навчання у церковнопарафіяльних школах був урок співу, на якому відбувалася керована музично-педагогічна взаємодія вчителя та учнів [19, с. 231]. Навчання співу у церковнопарафіяльних школах відзначалося систематичністю і проводилося щоденно. Опанування навичок співу відпрацьовувалося на музичному матеріалі церковних піснеспівів і відбувалося за принципом поступовості викладання: від навчання простим мелодіям на одній та двох нотах (наприклад, «Амінь», «Господи, помилуй», «Подай, Господи»), до засвоєння складніших піснеспівів з трьох і чотирьох нот («Богородице, Діво, радуйся» «Достойно есть», «Царю, Небесний») [10, с. 84]. До обов'язків викладача входило при-

щеплення учням навичок правильного дихання й звукоутворення, формування вміння тримати вірну постанову; приділялась увага дикції, співзвучності виконання, від учнів вимагалось свідоме розуміння тексту та його відтворення [6, с. 14].

Церковний спів викладався у церковнопарафіяльних школах за допомогою двох основних методів: практичного «з голосу» і нотного. Перший – доступний кожному вчителю, який знав церковний спів й володів навичками гри на музичному інструменті (найчастіше скрипці) для супроводу навчання – домінував у церковнопарафіяльній школі у часи становлення музичної освіти у регіоні, забезпечуючи результат, навіть тоді, коли діти не знали грамоти та нот. Навчання велося таким чином: спочатку сам учитель кілька разів проспівував мелодію, показуючи текст і цезури, а потім діти разом з ним співали хором, після чого кожний учень співав окремо, і нарешті співали всі без підтримки викладача. Нерідко вчителі використовували на уроці потенціал здібних учнів з гарним музичним слухом і голосом, щоб показати класу як проінтонувати мелодію, поєднати голоси тощо [22, с. 191].

Зазначимо, що в умовах тотальної неписьменності населення Слобожанщини у більшості навчальних закладів навчання співу відбувалося саме «з голосу» й лише у деяких початкових школах Харківської губернії навчання співу велося по нотах. Іноді перший рік, коли діти засвоювали більшу частину змісту курсу співу, присвячувався навчання з голосу, після чого відбувалося вивчення вже знайомих учням піснеспівів за нотними текстами [22, с. 191]. При цьому наголосимо, що у цей час не існувало єдиних правил запису музичних творів – користувалися квадратною та лінійною нотаціями. Більшість церковних книг для співу була записана квадратною системою нотації, складність якої значно гальмувала процес засвоєння учнями нотної грамоти [10, с. 82].

Слід підкреслити й той факт, що у зазначений період церковний спів поєднувався в єдиний комплекс з такими предметами шкільного циклу, як закон Божий і церковнослов'янська мова. За твердженням В. Пащенко, у церковнопарафіяльних школах на вивчення закону Божого, церковнослов'янської мови та церковного співу відводилося до 50% годин й приблизно стільки ж на засвоєння всіх предметів загальноосвітнього циклу [16, с. 3]. Так само й у світських школах велика увага надавалась усім трьом предметам, поєднаним єдиною метою розвитку у дітей релігійних почуттів [2, с. 130].

Аналіз історико-педагогічної літератури дає змогу констатувати, що церковний спів у практиці діяльності початкових шкіл, й не лише церковного відомства, слугував підґрунтям для засвоєння закону Божого, важливих біблійських заповідей,

складних морально-релігійних понять й застосовувався для збагачення процесу релігійного виховання учнів, зацікавлення їх в участі у культурних заходах. Разом з цим, й навчання співу не було легкою справою, бо зміст хорового церковного співу, який займав 4/5 від усього часу богослужіння, складали церковні перекази біблійних подій, написані в основному церковнослужителями без урахування вікових особливостей учнів [10, с. 54]. Проте, завдяки колосальному естетико-емоційному впливу на дітей православний спів, як важлива складова Богослужіння, виступав у початковій школі провідним педагогічним засобом, за допомогою якого здійснювався позитивний вплив на духовну сферу учнів. Музичні заняття, орієнтовані на підготовку співаків до участі у церковному хорі, становили важливу складову морально-естетичного виховання як самих учнів, так і всіх слухачів. Історичним фактом є те, що за ініціативою та при безпосередній участі учителів церковної грамоти та закону Божого (законовчителів) на базі початкових шкіл широко створювалися церковні хори, виступи яких були майже єдиною культурно-просвітницькою подією, особливо для найбідніших верств населення.

Відзначимо, що у церковнопарафіяльних школах організація учнівських хорів стає протягом досліджуваного періоду предметом усе більш ретельного піклування церковного відомства. Училищна Рада при Святому Синоді покладала на адміністрацію навчальних закладів обов'язки слідкувати за тим, щоб усі учні залучались до хорового церковного співу, в недільні та святкові дні брали участь у храмовому богослужінні [19].

Церковні хори у той час були найбільш дієвим засобом популяризації шкільного навчання на Слобожанщині, місцеве населення з особливим задоволенням відвідувало храм, де виступав учнівський хор. Завдяки зусиллям учителів майже при кожній церковнопарафіяльній школі Слобожанщини діяли церковні хори, подвійну спрямованість яких влучно схарактеризував О. Карасьов, виділяючи виховну (зводиться до укріплення молитовного почуття дітей) й практичну (полягає у підготовці учнів до свідомої та дієвої участі у церковному богослужінні) цілі [7, с. 189]. Зважаючи на виховний сенс хорових занять, зрозумілим є намагання вчителів церковнопарафіяльних шкіл залучити до богослужіння усіх дітей без виключення, не зважаючи на відсутність у деяких з них музичних здібностей, що зумовлювало вибір для навчання нескладних музичних творів, що містилися у «Навчальному Обіході» [3, с. 3].

Підкреслимо, що саме дитячі церковні хори виступали найбільш доступною та демократичною формою музичної освіти, що відбивала безпрецедентний вплив церкви на процес розвитку

музичної освіти, зокрема й у світських початкових школах. Часто викладання музики у початкових школах розпочиналося з організації дитячих хорів, що окрім освітньої, виконували й більш утилітарну функцію – посилення духовно-естетичного впливу на парафіян під час церковних богослужінь. Архівні джерела свідчать про високий рівень культури хорового співу не лише у церковнопарафіяльних школах, де цьому питанню надавалася значна увага, а й у світських початкових школах. Зокрема, високим рівнем підготовки церковних хорів відзначалися створені на кошти громади, часто за ініціативою відомих педагогів та громадських діячів земські сільські училища, де співи були не обов'язковим, проте, важливим предметом шкільного навчання, а їх викладання відбувалося скоріше з опорою на досвід церковнопарафіяльних шкіл в організації церковних хорів, ніж із застосуванням професійно-музичного підходу [4, с. 66].

Слід наголосити, що церковнопарафіяльні школи, де справа музичної освіти учнів традиційно була значно розвинута, увесь досліджуваний період залишалися у більш вирашному положенні стосовно інших типів початкових шкіл й виступали флагоманом у питаннях нормативного та програмно-методичного забезпечення та організації навчання співу. Так, починаючи з 1884 р. у церковнопарафіяльних школах хоровий церковний спів стає обов'язковою навчальною дисципліною, на засвоєння якої «Правилами для церковнопарафіяльних шкіл» відводиться 2 години на тиждень [11]. Крім того, у школах духовного відомства завдяки тісній співпраці школи та церкви завжди була компетентна особа з навчання дітей церковному співу й активно накопичувався досвід такого навчання, узагальнення якого створило ґрунт для затвердження у 1886 р. «Програм навчальних предметів для церковнопарафіяльних шкіл».

У школах духовного відомства діти опановували чітко визначеним змістом церковно-музичних занять, викладеним у богослужбових синодальних книгах – «Навчальному Обіході», «Октоїхі», «Ірмології», «Тріоді», «Святі» в обробці композиторів О. Львова, О. Архангельського, П. Турчанинова та інші. До репертуару входили затвердженні Святим Синодом переклади старовинних піснеспівів для хору, а також деякі хорові твори, перелік яких був узгоджений Петербурзькою придворною співацькою капелюю [10, с. 83]. До обов'язкового репертуару, що мали засвоїти учні церковнопарафіяльних шкіл, входили літургії «Отче, наш», «Єдинородний сине», «Во царстві Твоєму», «Тобі співаємо», «Херувимська»; всеношні «Велике славослів'я», «Хвалите ім'я Господнє», «Світе тихий». Пасхальні піснеспіви, піснеспіви на великі свята, тропарі дванадесятих свят, тропарі місцевих і храмових свят, молебні та панахідні піснеспіви також входили до шкільної програми співів [20, с. 3].

Підкреслимо, що роль духовного відомства у питаннях розвитку музичної освіти у країні демонструє й той факт, що на початку становлення співу як навчального предмета, у зв'язку з відсутністю навчальних програм з цього предмету у світських закладах початкової освіти, вчителі-практики користувалися в основному церковними співацькими книгами, особливо часто – «Навчальним Обіходом», «Керівництвом для навчання співу в народних і патріотичних школах, повітових і парафіяльних училищах і взагалі у навчальних закладах» А. Рожнова (1866 р.), а також методичними посібниками та керівництвами для навчання співу Я. Ломакіна (1860 р.) та М. Афанасьєва (1866 р.) [8, с. 21].

Необхідно наголосити, що велике значення для формування змісту дитячого церковного хорового співу мав творчий доробок видатних митців XIX ст., які опікувалися питаннями сучасної інтерпретації церковних музичних творів. Так, видатними композиторами того часу О. Архангельським, М. Потуловим, С. Смоленським створювалися доступні для учнів переклади давніх скорочених розспівів. Репертуар дитячих церковних хорів доповнювався складеним і виданим у 1848 р. О. Львовим за участю Г. Ломакіна й П. Белікова «Обіходом простого церковного співу, при вищому Дворі уживаним» [25, с. 7].

Слід підкреслити, що на формуванні музичного дитячого репертуару у початкових школах Слобожанщини позначилося й те, що у цей час у церковній музичній традиції розвивалася тема національного відродження, започаткована у творах Д. Бортнянського. Митець у творчих перероблюваннях традиційних духовних творів застосував метод «спрощення» мелодії шляхом виявлення її мелодійної основи, пошуку ладогармонійних красок, що містили натурально-ладові гармонії близькі до народного співу [25, с. 6].

Зважаючи на потреби педагогів-практиків, друга половина XIX ст. позначилась оновленням методичної бази викладання співу у початковій школі. Почали випускатися з друку та отримали розповсюдження у педагогічному середовищі праці «Метод навчання хоровому співу» Н. Брянського (1870 р.), «Керівництво до викладання хорового співу» П. Воротнікова (1872 р.), «Коллективне та поступове виховання елементарного співу і теорії музики» А. Васси (1872 р.), «Шкільні співи. Навчально-музична замітка для учнів» Н. Малініна (1875 р.), «Музична абетка» А. Рубця (1876 р.), «Про музичну освіту в Росії та Західній Європі» С. Миропольського (1882 р.) та багатьох інших. До уваги вчителів початкових шкіл України, зокрема й Слобожанського регіону, з

1887 р. в Києві став виходити щомісячний журнал «Церковнопарафіяльна школа», у якому надавалися педагогічні поради вчителям, висвітлювалися актуальні питання морально-релігійного, у тому числі, музичного виховання учнів.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Загалом, аналіз історико-педагогічної, публіцистичної літератури, архівних джерел, звітів інспекторів навчальних закладів щодо ролі духовних інституцій у питаннях розвитку музичної освіти на Слобожанщині у досліджуваний період показав, що у 60-80-х рр. XIX ст. у меті, змісті, формах і методах музичної освіти в різних типах шкіл, як церковних, так і світських, переважала морально-релігійна спрямованість. В усіх типах шкіл Слобожанщини у цей час викладання співу велося за прикладом початкових закладів освіти духовного відомства й було тісно взаємопов'язано із засвоєнням учнями таких предметів, як закон Божий та церковнослов'янська мова. Дисципліни морально-релігійної спрямованості, до яких входив і церковний спів, запроваджувалися навіть у школах для дітей з незаможних родин. У зв'язку з відсутністю навчальних програм зі співу, вчителі-практики користувалися в основному церковними співацькими книгами. Найбільш розповсюдженою формою музичної освіти у початкових школах протягом усього досліджуваного періоду були церковні хори, виступи яких вважалися важливою культурно-просвітницькою подією для дітей та дорослого населення.

Отже, досліджуваний період може розглядатися як час, коли педагогічно-просвітницька діяльність церкви здійснювала колосальний вплив на питання розвитку музичної освіти у початковій школі, що відповідним чином відбивалося на змісті, формах і методах музичної освіти учнів не лише у церковнопарафіяльних, а й у світських школах, при чому церковний спів визнавався тією ланкою, яка пов'язувала школу, церкву та громаду.

Перспективним напрямом дослідження порушеної проблеми є обґрунтування можливості застосування позитивного історико-педагогічного досвіду у сучасних умовах.

Список використаної літератури:

1. Андрійчук Н.М. Початкова народна школа кінця XIX – початку XX ст. : ретроспектива її становлення. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2006. № 229. С. 115–118.
2. Балталон Ц. Воспитательные задачи начальной школы и действующая программа. *Русская школа*. 1904. № 10. С. 125–158.
3. Давыденко В. Педагогические курсы для учителей одно-классных церковно-приходских школ

- Харьковской и Сумской епархий в Харькове в 1903 г. Харьков, 1903. 34 с.
4. Желан А.В. Становлення та розвиток музичної освіти в Херсонській губернії (кінець XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01; ЛНУ імені Тараса Шевченка. Луганськ, 2008. 240 с.
5. Журнал очередного земского собрания харьковского уезда, бывшего в сентябре и октябре месяце 1872 года. Харьков, 1873. 202 с.
6. Карасев А.Н. Методика пения : в 2 ч., Ч. 1. Пенза: типо-литография В.Н. Умнова, 1891. 44 с.
7. Карасев А.Н. Методика пения : Руководство к постановке и преподаванию хорового пения в народных церковно-приходских школах и прочих учебных заведениях. Пенза, 1889. 270 с.
8. Каталог книг для употребления в начальных народных училищах. Харьков : Тип. ун-та, 1870. 61 с.
9. Лавров В.А. Речь о просветительном значении церковных школ. Чернигов : тип. Губ.правл., 1909. 16 с.
10. Маріо М.Д. Виховання молоді засобами православної духовної музики у закладах освіти України (кінець XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Маргарита Дмитрівна Маріо ; Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г. Короленка. Полтава, 2000. 238 с.
11. Методические руководственные указания по преподаванию и постановке учебных предметов в церковно-приходских школах русских и инородческих / под ред. Д.Ф. Машкевича. Оренбург : Типо-лит. н-цы Бреслина, 1916. 236 с.
12. Народное образование. *Производительные силы России* / Под ред. В.И. Ковалевского. Санкт Петербург : Тип. А. Леиферта, И. Гольденберга, 1896. С. 23–65.
13. Об открытии в Волчанске образцового училища МНО при учительской семинарии. ДАХО. Ф. 3. Оп.282. Спр. 322. арк. 65.
14. Отчет директора начальных училищ Харьковской губернии о состоянии учебных заведений за 1887 г. Харьков, 1888. 62 с.
15. Отчеты школ и списки учеников мужской воскресной школы, 1873 г. ДАХО. Ф. 200. Оп. 1. Спр. 15. 52 лл.
16. Пашенко В.О. Педагогічна концепція А. Макаренка і релігія. *Наукові записки психолого-педагогічного факультету* : Збірник наукових праць. Полтава, 1998. С. 3–13.
17. Перерва В.С. Православне Надросся у XIX столітті. Біла Церква : Видавець О.В.Пшонківський, 2004. 256 с.
18. Положение о начальных народных училищах 1864 года. Харьков : Университетская тип., 1866. 14 с.

19. Постановление училищного сонета. *Хоровое и регентское дело*. 1911. №3. 152 с.
20. Программа для церковно-приходских школ Учебного Совета при Священном Синоде. Санкт-Петербург, 1903. 114 с.
21. Рудічева Н.К. Теорія та практика навчання співу у початкових школах Слобожанщини у другій половині XIX – початку XX століття : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01; ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Харків, 2007. 268 с.
22. Сосновский А. Методика преподавания учебных предметов начальной школы. Екатеринбург, 1908. 214 с.
23. Настольная книга по народному образованию : законы, распоряжения, правила, инструкции, ... и пр. по школьному и вне-школьному образованию : в 2 т. – Т.3: Низшие учебные заведения всех ведомств и разрядов/ Г. А. Фальборк, В. Чарнолуцкий. Санкт-Петербург : Типо-литография Б. М. Вольфа, 1904. – 2623 с.
24. Харьковский календарь на 1881 год. Харьков. 378, 239 с.
25. Цуранова О.О. С.В. Смоленський та новий напрям у Російській духовній музиці кінця XIX – початку XX століть : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.03 «Музичне мистецтво»; Харк. державний ун-т мистецтв імені І.П. Котляревського. Харків, 2009. 19 с.
26. Чехов Н.В. Народное образование в России с 60-х гг. XIX в. Москва, 1912. 224 с.

Danyiuk M. M. Pedagogical and educational activity of the spiritual institutions as a factor of the development of music education of primary school students (second half of the XIXth century)

The article presents the results of the analysis of historical-pedagogical literature, archival sources, and educational institutions inspectors' reports about the role of spiritual institutions in the musical education development in the Slobozhanshchyna in the 60-80s of the XIXth century.

At that time the variability of different social institutions and educational approaches to the development of musical education in the institutions of the initial level was quite large. Teaching music in secular and church elementary schools was carried out under various programs that were developed and approved by the Ministry of Public Education, for the others as the Holy Synod and depended on many factors. In secular elementary schools, unlike the church, singing belonged to the list of optional school curriculum subjects.

The studied period can be regarded as the time when the educational activities of the church had a tremendous influence on the development of musical education in elementary school, which reflected on the content, forms and methods of musical education, not only in church parish but also in secular schools. The purpose, content, forms and methods of musical education in different types of schools, both church and secular, dominated the moral and religious orientation; teaching of singing was conducted on the example of primary educational institutions of the spiritual department and was closely interconnected with the acquisition of students of disciplines of spiritual and religious content. Due to the lack of training programs in singing, practicing teachers used mainly church singing books. The most common form of musical education in elementary schools throughout the study period was the church choirs, whose performances were an important cultural and educational event for children and adults. Church singing was recognized as the link between school, church and community.

Key words: *development of musical education, spiritual institutions, Ministry of Public Education, institutions of primary education, musical-religious education, children choirs, Slobozhanshchyna.*